

BORJA, Joan: *Papers d'etnopoètica*. Biblioteca Sanchis Guarner 83. Alacant / Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2014, 296 p.

Papers d'etnopoètica

Ramon BASSA I MARTÍN

Universitat de les Illes Balears, Palma

Abans d'entrar en el comentari dels capítols del llibre de Joan Borja, voldria fer unes reflexions generals que la lectura global del llibre m'han produït. D'una banda, veure que l'etnopoètica ja ha assolit la majoria d'edat, a partir del terme emprat per Heda Jason, ja l'any 1975 en una publicació titulada *Ethopoetics. A Multilingual Terminology*, i que l'any 1997 es concretarà en el seu llibre *Ethnopoetry. Form, Content, Function*, on desenvolupa la definició, ja clàssica, del que és l'etnopoètica com «la ciència que estudia les manifestacions artístiques de base verbal que produeix la gent» (Oriol 2002: 39).¹ En conseqüència, és una branca del folklore que requereix un executant per comunicar de forma artística uns determinats missatges, però, a més, amb una capacitat d'improvisar, d'introduir variacions.

En la nostra àrea lingüística catalana hem comptat amb un introductor principal del camp etnopoètic en la persona de Josep M. Pujol que ja el 1985 publicava un article, «Literatura tradicional i etnopoètica; balanç d'un folklorista».² La ingent feina lligada a la Universitat Rovira i Virgili fa que amb els seus companys i deixebles que han continuat dins aquestes línies de treball puguem parlar d'una Escola de Tarragona, entre les quals es troba Carme Oriol i Emili Samper. Les Illes Balears sempre han tengut, des de fa més d'un segle, bons folkloristes, com puguin ser Marià Aguiló i Fuster (Palma, 1825 – Barcelona, 1897), «figura cabdal i decisiva en la cultura catalana del segle XIX, sense l'aportació de la qual no podem entendre el moviment de la Renaixença ni el procés més ampli del recobriment de la llengua i la literatura, és un fet indiscutible» en paraules de Jaume Guiscafrè;³ la figura central d'Antoni Maria Alcover i Sureda (Manacor, 1863 – Palma, 1932), que omple tot el segle XX amb les seves ingents obres que encara ara són ben vidents dins l'imaginari col·lectiu illenc, com són l'*Aplech de rondalles mallorquines d'En Jordi des Recó (1891-1931)*, continuades amb els vint-i-quatre toms de *Rondaies mallorquines d'en Jordi des Recó (1936-1972)*, i ara completades en una edició crítica a cura de Josep Antoni Grimalt i Jaume Guiscafrè (1996-), i el *Diccionari Català-valencià-balear*, joia de la corona de l'etnopoètica, on s'hi poden trobar onomatopeies, refranys, frases fetes, locucions, costumaris, cançonetes, gloses, etnologia, que forneixen un gran material de la llengua oral i escrita, i que es troba digita-

1. ORIOL, Carme (2002): *Introducció a l'etnopoètica. Teoria i formes del folklore en la cultura catalana*. Valls: Cossetània.

2. Vegeu: PUJOL, Josep M. (1985): «Literatura tradicional i etnopoètica: balanç d'un folklorista», dins Dolors LLOPART; Joan PRAT; Llorenç PRATS (eds.): *La cultura popular a debat*. Barcelona: Alta Fulla, p. 158-167. [Inclòs dins Carme ORIOL; Emili SAMPER (eds.) (2013): *Això era i no era. Obra folklòrica de Josep M. Pujol*. Tarragona: Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili, p. 25-33.]

3. GUISCAFRÈ, Jaume (2008): *El rondallari Aguiló. Transcripció, catalogació i estudi introductori*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 5.

litzat. O el *Cançoner Popular de Mallorca*, obra pacient i laboriosa del pare Rafel Ginard. Ja podem parlar en l'actualitat, també, d'una Escola de Mallorca, representada, entre altres persones, per Gabriel Janer Manila (amb el cançoner eròtic i la seva aportació a l'ecologia del llenguatge) i també pels membres del Grup de Recerca en Etnopoètica de les Illes Balears de la Universitat de les Illes Balears, on figuren, entre altres, Josep Antoni Grimalt, Jaume Guiscafrè, Caterina Valriu, Felip Munar, i que ha tengut una altra línia més pedagògica amb el Seminari de Didàctica del Català de l'ICE de la UIB, coordinat per Ramon Bassa, que ha editat una mitja dotzena de llibres on treballar les onomatopeies i embarbussaments, les endevinalles, les cançonetes infantils, els refranys i les frases fetes i la rondallística, en uns corpus senzills, i amb unes orientacions didàctiques orientadores per treballar a les escoles. I amb aquesta obra de Joan Borja, que ara comentam, fruit del recull d'articles i treballs escampats en diverses publicacions, ja queda ben demostrada l'aportació del País Valencià, a més de les figures ja històriques d'Enric Valor i Bernat Capó (estudiat al present llibre per Joan Borja). No ens estenem més en noms propis, tant per un desconeixement de més detalls profunds com perquè és vist des del camp de la didàctica de la llengua com a formació, i perquè tampoc és l'objectiu d'aquesta ressenya. Només per acabar de reblar aquesta majoria d'edat, des del 2005 hi ha constituït el Grup d'Estudis Etnopoètics (GEE), integrat dins de la Societat Catalana de Llengua i Literatura (filial de l'Institut d'Estudis Catalans) que realitzen les diverses trobades anuals, amb les corresponents actes publicades. Malgrat que, com esmenta Jaume Guiscafrè⁴: «Ara mateix, de les vint-i-una institucions acadèmiques que integren la Xarxa Vives d'Universitats (<<http://www.vives.org>>), només n'hi ha tres que ofereixin de manera estable continguts docents relacionats de manera directa amb l'estudi del folklore.» Però el camí segueix i avança.

Així, *Papers d'etnopoètica* es presenta com un recull d'estudis, o si voleu, en paraules de l'autor Joan Borja, és «un menú assortit de papers referits a temes d'etnopoètica, els quals proposen un itinerari paisatgístic», això sí, «inevitablement fragmentari». L'obra es compon de nou capítols i uns interessants annexos.

El primer capítol tracta «Sobre la llegenda del cavaller Rotlà i el Puigcampana». El Puigcampana és una muntanya que presideix la comarca de la Marina Alta i, a partir d'aquest racó, Joan Borja enllaça amb tota la tradició i llegendes d'accidents geogràfics que per alguna característica capritxosa en la seva forma o orografia han donat lloc a històries orals populars, sobre petjades, marques i mostres en les muntanyes, que van des del cavaller *Roland* fins al rei en Jaume I a terres de Mallorca (amb l'estudi de Caterina Valriu i Tomàs Vibot).⁵ La idea important que hom es queda després de la lectura d'aquest capítol és, com diu l'autor, que: «L'imaginari de Rotlà a la Marina es pot entendre com un signe de mediterrània centralitat, i remet a un motiu indiscutiblement nuclear en la història literària — i etnopoètic— universal».

El capítol segon, «Jaume I en l'imaginari popular valencià», es pot considerar una continuació del cicle de personatges històrics que es converteixen en part

4. GUISCAFRÈ DANÚS, Jaume (2014): «Arxivers, filòlegs o folkloristes: per fer què i amb quines eines?». *Estudis de Literatura Oral Popular / Studies in Oral Folk Literature*, núm. 3: 38.

5. VALRIU, Caterina; TOMÀS VIBOT (2008): *El rei en Jaume I. Un heroi històric, un heroi de llegenda*. Palma: J. J. de Olaneta (2a ed. ampliada de la de 2005).

de l'imaginari col·lectiu d'un poble. Jaume I és el protagonista de tot un cicle llegendari a Mallorca, a Catalunya i al País Valencià, que «a pesar de les distàncies temporals i les evolucions socials, es preserva encara viu en l'imaginari popular», afirma Joan Borja (p. 55). En una anàlisi molt detallada s'estudien els principals moments de la vida del rei En Jaume, que es converteixen en elements etnopoètics, com puguin ser: l'engendrament, la qüestió del nom, el casament, l'oroneta i el rei, entre altres, fins arribar a la conquesta de València. Les fonts etnopoètiques són documentades i enllaçades amb altres personatges com poden ser la Mare de Deu de Gràcia o el cavaller sant Jordi, una icona que es troba des d'Alcoi fins al Palau de la Generalitat a Barcelona, o a la seva catedral. En resum, el rei En Jaume es troba vinculat a un ésser mitològic amb una poderosa simbologia: «Li són aliats l'atzar i el destí que les rates penades assenyalen. Gestiona amb eficiència i enginy el repoblament del Regne conquerit. Té la facultat de modelar el territori amb simples cops de peu, de genoll, de braç o de mà: demostra així la força, la resolució, l'ímpetu, la valentia, la fe, l'encoratjament, el poder, la supremacia.» Fins i tot, és usual a les orxateries atribuir el nom d'orxata a una frase del rei En Jaume: «això és or, xata», dirigida a una donzella que li oferí una beguda refrescant. Què més es pot demanar, etnopoèticament parlant!

El capítol tercer presenta «Una illa de fantasia en *Tirant lo Blanc*». El sentit d'aquest treball es fer fixar com encara que es consideri que el *Tirant lo Blanc* és una novel·la de cavalleries diferent de les de la matèria de Bretanya, ja que hi podem «documentar l'acció en paisatges coneguts i identificables, i en un temps coetani a l'autor, amb concessions impagables a l'humor i la ironia; els cavallers s'hi presenten com a persones normals, d'ossos i carn, sense virtuts sobrehumanes; [...] etc.», (p. 76 i ss) posa l'atenció sobre uns capítols, els CLXXXIX-CCII, on determinats personatges del cicle de rei Artús dialoguen amb els cortesans. El nostre autor, Joan Borja (p. 79), es demana: «Què en justifica l'excepció? Amb quin propòsit en fa l'autor una tal concessió? Com encaixa aquesta illa narrativa en el conjunt del *Tirant*? Són coherents, els fets fantàstics ací narrats, amb el colossal projecte narratiu que integren els 383 capítols restants de la novel·la? Quines són les fonts que Joanot Martorell hi fa servir? Com i amb quina finalitat les manipula? Quina és la ideologia subjacent al clar joc de *contrafactum* que s'hi opera?» No desvetllaren l'entrellat per mantenir la intriga d'unes tals qüestions d'aquest joc literari a partir d'un motiu etnopoètic de l'època de Martorell. Els lectors hi estan convidats.

El quart capítol està dedicat a un tema ben interessant, i més ara en temps convulsos, com és la «Unitat i diversitat de la rondallística catalana», quan les forces centralistes volen dividir encara més la unitat lingüística dels nostres països. A partir del material per Internet de la base de dades RondCat <<http://rondcat.arxiudefolklore.cat>>, Joan Borja ens va destriant dades que mostren la unitat tipològica i temàtica de les rondalles d'arreu dels Països Catalans. Així, d'un total de 5.751 rondalles fixades en llibres a Catalunya s'han pogut identificar 396 tipus ATU diferents;⁶ de les 956 rondalles populars valencianes, 221 motius ATU; de les 700 rondalles mallorquines, 246 tipus ATU; 50, en les 157 menorquines; 5, en les 6 andorranes; 52 en les 170 eivissenques; 1, en les 12 de Formentera; 176, en les

6. ATU = Aarne-Thompson-Uther: Uther, Hans-Jörg (2004): *The Types of International Folktales*. Folklore Fellows' Communications 284, 285, 286. Hèlsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.

674 de la Franja, i 20 en les 12 de l'Alguer. I la dada que consider des d'un punt de vista social i cultural més destacable: «El 91% del patrimoni rondallístic valencià identificable amb codis ATU es pot documentar en alguna altra regió del domini lingüístic català» (p. 110). O que un 82,52% de les rondalles catalogades a Mallorca formen part del cabal rondallístic del Principat. El capítol acaba amb una reflexió optimista sobre com a més de la llengua i la història, compartim les mateixes formes de la imaginació. Mostra d'aquesta unitat en la diversitat.

El capítol cinc tracta de la «Recopilació, fixació i catalogació de cançons tradicionals: de l'obra del Cançoner Popular al projecte Canpop». Aquest capítol centrat en el procés de fixació del patrimoni líric popular descriu les circumstàncies històriques del treball de recopilació del Cançoner Popular, començant pel de Catalunya, que ha servit de base per a altres treballs, a altres indrets de Mallorca o del País Valencià. Si hagués de destacar algunes reflexions que ens suggereix, anirien pel cantó sociològic i de consciència nacional. Així, quan Borja ens diu: «Ben mirat, sembla un veritable prodigi que les cançons tradicionals hagen resistit l'huracà homogeneïtzador de les últimes dècades. És evident que un nou imaginari de tentacles universals s'està superposant al genuí i tradicional de cada nació» i recomana que amb l'ajut dels nous mitjans tecnològics es procedeixi a una fixació de les cançons tradicionals inèdites. També caldrà reflexionar-hi quan diu: «No hi ha un consens dins l'àmbit cultural català: la catalogació del cançoner —per dir-ho així— és encara un tema obert, vague, i indefinit» (p. 132),⁷ tasca en la qual entra l'Institut d'Estudis Catalans. També l'escola pot complir una funció d'animar a potenciar reculls i a cantar les cançons tradicionals.

El capítol sis vol ser un bell homenatge al poema de Vicent Andrés Estellés, titulat «Una rosa de paper: documents etnopoètics de Benimantell», en el qual es comenta els textos reportats en tres documents editats, que ofereixen un interès alhora etnogràfic i lingüístic, en ser «el reflex d'un determinat model de societat rural», que constitueixen marques significatives de la personalitat lingüísticocultural d'una determinada col·lectivitat, i on entre altres temàtiques apareix el tema de l'amor i el desamor, de les picardies, «talment la rosa de paper del poema d'Estellés, que circulava com una consigna de mà en mà, secretament. [...] Una rosa de paper que, tanmateix, permet flairar el perfum esplèndid de la vida».

El capítol set sobre les «Rondalles de Valor» és un homenatge a aquesta obra literària i etnopoètica, al mateix temps, que va recrear el recordat Enric Valor (Castalla, 1911 – València, 2000), i ho fa com un referent ineludible de l'etnopoètica valenciana, ja que considera que les trenta-sis rondalles de Valor «van molt més enllà d'una pura fixació del patrimoni oral o el simple testimoni folklòric». L'esmentat corpus fou conformat en successives publicacions entre 1950 i 1976. Amb la particularitat que les devuit primeres rondalles varen ser escrites estant pres a la Modelo de Mislata. Valor volia «nacionalitzar» les rondalles, per això descriu els paisatges dels pobles valencians i utilitza un llenguatge planer però correcte. El capítol s'acompanya d'una taula amb la classificació ATU de vint-i-vuit de les rondalles d'Enric Valor. Queda destacat, al llarg del capítol, aquest doble paper de literat i folklorista que ha servit de model a altres autors que han treballat aquestes temes.

7. Com una mostra optimista d'aquesta tasca sobre el cançoner, ha aparegut a Mallorca el llibre de Joan BAUÇA I BARCELÓ (2014): *L'obra del Cançoner Popular de Catalunya a Sant Joan*. Sant Joan: Monografies Santjoaneres 23.

El capítol vuitè tracta un tema molt més actual, la «Vella i nova cançó», on Joan Borja (p. 187-188) ens parla de com una de les característiques fonamentals de la Nova Cançó «ha estat la profusa manipulació de materials etnopoètics. I com la recreació de les cançons de tota la vida potser va contribuir de manera decisiva a la popularitat desbordant que, durant les dècades dels seixanta i dels setanta, va assolir el moviment». El capítol desgrana com la Nova Cançó va beure del cançoner tradicional i quins són els aspectes manllevats. Valga com a exemple sociològic i etnopoètic personal que, quan a un festival de la cançó catalana al Castell de Bellver de Palma, a principis dels anys setanta, la censura va prohibir determinades cançons de Maria de Mar Bonet, qualsevol fragment de les cançons tradicionals servia com a element metafòric contra el poder polític dictatorial, i així s'aplaudia una frase d'una jota marinera que interpretava la nostra cantautora i que deia: «I després d'una maror sol venir una bonança.» Era el conegut: «Tu ja m'entens.»

I, finalment, el capítol novè és un homenatge a la figura de Bernat Capó (1928) i tot el seu treball folklòric i etnopoètic. En l'escrit es comenten els diferents camps de l'etnopoètica que ha treballat Capó, des dels refranys, el lèxic, les maneres de dir, les endevinalles, les cançons, les fórmules i oracions i les llegendes, que mostren el gran treball que ha realitzat «espigolant» pels camins de les terres valencianes. A partir del seu compromís civicoliterari ha anat teixint la senyera del coneixement popular per al jovent. Llegiu aquest resum de la seva obra i comprendreu l'esforç d'aquest homenot.

Com a resum, podem dir que ens trobam amb un recull o «assortit de papers», de temàtiques distintes, inevitablement fragmentàries (ens diu l'autor). Però que sorprendran el lector i confirmaran l'estudiós en la idea que com més estudiem el nostre fons folklòric, més ens adonam del fons comú que tenim, de com pertanyem a la mateixa àrea cultura en llengua catalana i que, com ja deia mossèn Alcover, quan desafiava a qui li negava aquesta unitat, que li digués paraules que emprava que no es poguessin trobar en alguna altra contrada dels Països Catalans. I això és un bell mèrit d'aquest llibre, que com a didacte de la llengua he vist reflectit com un material per poder ser usat en alguns camps, també per a l'escola. Tots estam convidats en aquesta bella aventura del que l'autor anomena «la gramàtica de la imaginació compartida», que m'ha recordat aquell altre gran llibre que va revolucionar la manera de contar i llegir contes, em referesc a la *Gramàtica de la fantasia*, del pedagog i escriptor italià Gianni Rodari. Tots estam units per aquest segon pont de mar blava que és la llengua catalana. Benvingudes sien obres com aquesta.